

ПРЕДМЕТ ЮРИДИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Методологічна, предметна рефлексія юридичної соціології є показником прискореного, швидкого розвитку останньої. Саме з такою ситуацією ми і стикаємося, намагаючись визначити її предмет, який відображає специфіку соціолого-юридичного підходу до права, характерні особливості відповідного праворозуміння. Визнання науковості вивчення юридичною соціологією проблематики її предметної сфери неминуче повинно супроводжуватися визнанням необхідності того, щоб ці соціолого-юридичні дослідження спиралися на визначений гносеологічний засновок, на принципову методологічну орієнтацію пізнання. Підкреслимо, що таким засновком (вихідним гносеологічним принципом аналізу) повинен бути саме соціолого-юридичний підхід до вивчення права. Лише спираючись на соціолого-юридичний підхід, який намічає основний ракурс розгляду права юридичною соціологією, визначає шлях, стратегію вирішення поставлених завдань, емпіричні дослідження правових явищ і процесів можуть дати цінну інформацію для відповідних теоретичних узагальнень юридичною соціологією.

Що ж належить розуміти під *соціолого-юридичним підходом*? По-перше, дослідження права як особливого соціально-юридичного феномену. Тобто, соціолого-юридичний підхід до права, враховуючи перш за все те, що право завжди "живе" в соціальному антуражі, передбачає його аналіз, зокрема, і як системи норм, але не самих по собі, а з позиції того, яким чином ці норми отримали саме таке, а не інше юридичне втілення, в якому напрямку вони діють і чим це пояснюється. По суті вивчається зв'язок юридичної форми та соціального змісту (генетичних корінь), адже без урахування генетичних передумов права неможливо пояснити його соціальну дію, як іманентну сутність останнього¹.

По-друге, дослідження права як особливого соціально-юридичного феномену в динаміці, як процесу постійного взаємопереходу від генезису права до його соціальної дії. Як наслідок, у полі зору дослідницької думки опиняються процес правоутворення і правотворчості, характер нормативних і ненормативних правових актів, їх сприйняття та оцінка людьми, етапи правореалізації та ефективність правової дії, шляхи зміц-

нення правопорядку і законності тощо. З позицій юридичної соціології поза дією, поза функціонуванням право не існує.

По-третє, дослідження права як динамічного соціально-юридичного феномену в контексті структурних і функціональних зв'язків з іншими соціальними неправовими чинниками, які, з одного боку, детермінують розвиток права, з іншого, зазнають на собі його конструктивного або ж, навпаки, деструктивного впливу. Це дає можливість воедино поєднати теоретичну розробку питання з розглядом ефективності того чи іншого правового інституту.

По-четверте, дослідження права як особливого соціально-юридичного феномену в динаміці всіх проявів окремих елементів правової дійсності, єдність і взаємозумовленість яких визначає їх специфіку та закономірності функціонування.

По-п'яте, дослідження соціально-юридичного феномену права як складної структури правовідносин, тобто соціальних відносин, що в силу своєї внутрішньої об'єктивної природи мають правовий характер, в системі яких здійснюється взаємодія суб'єктів – реальних носіїв права.

Юридична соціологія, таким чином, неминимално поза соціолого-юридичним підходом як гносеологічним базисом виведення закономірностей генезису та дії права як особливого динамічного соціально-юридичного феномену. В протилежному випадку їй загрожує обернення в онтологію юридичної догми². По суті соціолого-юридичний підхід – це знання методологічні, а не змістовні, це знання про способи специфічного реалістичного мислення з приводу права та стратегії організації його дослідження, а не знання з приводу самого права.

Оскільки проблемний зміст юридичної соціології зумовлюється головними особливостями її предмета, то необхідно все ж таки визначити, окреслити ті фундаментальні проблеми предметної сфери, які підлягають науковому аналізу з позицій соціолого-юридичного підходу в рамках юридичної соціології. Вдалою як у теоретичному, так і в практичному плані, на нашу думку, є класифікація проблематики предметної сфери юридичної соціології на дві групи. Одну групу проблем становлять проблеми правогенезису. Іншу – проблеми соціальної дії права, механізму

соціодинаміки його функціонування. Немає сумнівів в тому, що проблеми соціальної дії права, а також питання його ефективності повинні виокремлюватися як важливі проблеми юридичної соціології. Однак при цьому не слід обмежуватися проблемами соціальної дії правових норм, які знайшли своє втілення в нормативно-правових актах. Неприпустимо локалізувати сферу дослідницького інтересу лише аналізом правових відносин та інших форм реалізації законодавства, права. Адже за таких умов питання про те, як бути в тих випадках, коли юридичні норми неадекватно відображають об'єктивні правові потреби суспільства і тому є "мертвонародженими", фактично бездіють або ж діють в напрямку, який відхиляється від заданого законодавцем, залишається відкритим. Ця патологія, звісно, фіксується під час досліджень, які є своєрідним засобом виявлення прорахунків законотворчості. А тому на перший план виходять дослідження проблем правоґенезису. На нашу думку, доцільно і необхідно було б розпочинати соціолого-юридичні дослідження саме з аналізу правоутворення, з вивчення того, яким чином право соціально детермінується, з тим, щоб уникнути надалі досліджень ефективності бездіючих, не діючих норм, тобто уникати фактично досліджень їх не-ефективності. В цьому розумінні проблеми правоґенезису становлять першу фундаментальну групу базисних питань юридичної соціології.

Враховуючи вимоги щодо досить високої термінологічної визначеності в правознавстві, зазначимо, що поняття правоґенезису, на нашу думку, ідентичне поняттю правоутворення. Воно включає доправотворчий процес і правотворчість як форму державної діяльності. Правотворчість розуміється як юридична нормотворчість, як законотворчість держави. Внаслідок правотворчої діяльності держави правові норми оформлюються, зокрема, як закон. Цим вони набувають повний спектр своїх специфічних якостей як юридичного явища. Іншими словами, юридична нормотворчість держави є заключною фазою правоґенезису. Безумовно, це положення не слід абсолютизувати. Не можна категорично стверджувати, що за будь-яких умов правоутворення лише завершується виданням певного нормативно-правового акту. В деяких випадках суспільна практика не може існувати, доки немає відповідних юридичних актів (наприклад, у сфері дії кримінального, фінансового законодавства). Саме в цих випадках правоутворення зводиться суто до законотворчої діяльності держави в особі

уповноважених нею на те органів. Отже, аналіз правоґенезису охоплює весь комплекс проблем правоутворення.

В рамках першої групи проблем (проблем правоґенезису) вивчаються зв'язки права з іншими соціальними неюридичними явищами – культурою, економікою, релігією, політикою, ідеологією, мораллю з точки зору їх впливу на виникнення, формування права. Досліджуються психологічні аспекти цього процесу, а саме: фактори волі, мети, ціннісних орієнтацій, потреб та інтересів. Неюридичні явища (соціальні чинники неправового характеру), отже, набувають значення для юридичної соціології лише в їх зв'язку, взаємодії з правом, а правові феномени викликають інтерес юридичної соціології в їх зв'язках з неюридичними чинниками³. Причому ці чинники досліджуються для характеристики правоутворюючого процесу не тільки і не стільки в історичному плані, скільки в логічному.

Юридична соціологія покликана аналізувати фактичні суспільні відносини щодо кожної галузі права, які потребують або ж потенційно можуть потребувати правового регулювання. Вона покликана виявляти тенденції їх динаміки, тим самим формуючи базис для прогнозування розвитку відповідної галузі права, готуючи підґрунтя для формулювання, прийняття певних норм та інститутів права. У зв'язку з цим предметом її дослідження повинні бути не лише регламентовані форми діяльності з підготовки нормативно-правових актів, але й різні неформальні відносини в цьому процесі, громадська думка з питань права. Її евристичний потенціал спрямовується на виявлення фактичних норм, які за своєю природою та регулятивно-правовим значенням потребують законодавчого закріплення, вивчення генетичних засновків нормативних компонентів правової системи, пізнання сутнісних характеристик, глибинних критеріїв права, як необхідної умови забезпечення його соціальної відповідності.

Між правом як результатом правоґенезису і його дією існує жорстка залежність. Саме існування права проявляється в його дії, функціонуванні. Але право діє не заради самого себе, а для суспільства, в напрямку інших соціальних феноменів і процесів. Правові норми безглузді, якщо вони не визначають взаємозумовлену поведінку суб'єктів, не тягнуть за собою виникнення правових відносин, іншими словами, якщо вони не функціонують. Питання соціальної дії права, отже, є друга фундаментальна група специфічних

проблем. Звісно, дія нормативно-правових актів – це не завжди ще реалізація їх приписів, але у всіх випадках юридична можливість такої реалізації. Це шляхи і форми їх впливу на суспільні відносини, тобто, більш ширше поняття, ніж реалізація. Але реалізація приписів нормативно-правових актів – це більш висока ступінь їх дії, функціонування. І саме аналіз форм реалізації права, зокрема, правовідносин є ключовим питанням другої групи проблем.

З позицій юридичної соціології, як уже зазначалося, немає сенсу вести мову про бездіюче право, адже воно вже не право, а юридична фікція. Факт появи офіційної юридичної норми не розглядається єдиною і достатньою умовою дії права. Діяти ж воно може лише в тому випадку, якщо в своєму юридичному виразі у формі нормативно-правового акту буде відображати об'єктивні потреби суспільства в правовому регулюванні, відповідати правовій природі соціальних відносин, якщо буде обумовлено запитом суспільства. Тільки за таких умов генетичний потенціал права буде в змозі “запустити” механізм соціальної дії як норми, інституту права, так і всього права. Генетично ж нікчемний, зрізаний (тобто, соціально не обумовлений) закон не здатен до самореалізації. Його приписи можуть бути реалізовані тільки за допомогою антиправових, силових засобів, що характерно для недемократичних політичних режимів. В цьому випадку він стає дестабілізуючим чинником правового розвитку, оскільки, будучи законсервованою юридичною формою, встає на шляху цього розвитку, тим самим посилюючи або ж викликаючи нові явища соціальної корозії. Тому уявляється доцільним обов'язкове проведення юридичною соціологією досліджень генетичного плану, які передували б виданню законодавчого акту і сприяли би розробці найбільш оптимальних, адекватних суспільним відносинам, що регулюються, правових норм.

Юридична соціологія, досліджуючи проблеми соціальної дії права, повинна концентрувати увагу на визначенні дійсної ефективності права, яка є показником ролі останнього в упорядкуванні відносин у суспільстві. Ефективність – ключове питання функціонування будь-якого юридичного інституту. Інакше кажучи, юридична соціологія розглядає проблему ефективності правових норм в аспекті їх соціальної реалізації, тобто, перетворення в реальні суспільні відносини. Від рівня їх соціальної ефективності залежить життєздатність і функціональна повноцін-

ність усього права. Безумовно, істинність пізнання ефективності права залежить від повноти вивчення проблематики правогенезису. Ці напрямки дослідження взаємопов'язані. Між ними існує тісний двосторонній зв'язок. Навряд чи слід розраховувати на бажаний результат застосування норми права, якщо вона соціально неадекватна, не викликана потребами життя. З іншого боку, тільки на основі вивчення ефективності діючого законодавства, яка проявляється у впливі на фактичні суспільні відносини, на неправові явища, можна внести конструктивні пропозиції щодо його подальшого удосконалення⁴. Через це стає зрозуміло, що пізнання ефективності права в його конкретних проявах неможливо проводити лише в рамках самого права.

Особливий інтерес в плані проблем соціальної дії права представляє вивчення різних способів реалізації права (дотримання заборон, виконання обов'язків, використання прав), ефективності загальнопревентивного впливу права на населення країни. Привертають увагу також правопорушення, які, на нашу думку, в більшості випадків є вісником нового правогенетичного процесу, що відбувається паралельно “буксуючому” процесу дії, функціонування норм права.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, стає зрозумілим, що в функціональному плані група проблем соціальної дії права (блок явищ право-реалізації) неминуче переплітається з групою проблем правогенезису (блоком явищ правогенетичного процесу). В структурному ж плані зарахування того чи іншого соціально-правового явища тільки до сфери правогенезису або лише до сфери соціальної дії права – умовне. Більшість з них включаються в динаміку правового розвитку і на рівні правоутворення, і на рівні дії права, але в тому та іншому випадку кожне явище набуває досить специфічних властивостей (зокрема, статус правосвідомості, правової культури на рівні правогенезису кардинально відрізняється від їх статусу на рівні дії права).

Основна мета дослідження проблематики предметної сфери юридичної соціології – оптимізація правового регулювання. І якщо в першому випадку (група проблем правогенезису) дослідження здійснюються з метою створення, формулювання оптимальних формальновизначених норм права, то в другому випадку (група проблем соціальної дії права) вони проводяться з метою підвищення ефективності вже діючих норм. Якщо в межах групи проблем правогенезису розглядається питання виникнення право-

вих норм, то в рамках групи проблем соціальної дії мова йде переважно про їх реалізацію. Юридична соціологія, по суті, аналізуючи проблеми правогенезису, повинна акцентувати увагу на контролі за процесом створення норм і, відповідно, на контролі за якістю вже створених норм – вивчаючи проблеми соціальної дії права. Звісно, якщо постає необхідність удосконалення цих норм, то другий випадок в кінцевому рахунку зводиться до першого.

Резюмуючи вищенаведене, спробуємо визначити специфіку предмета юридичної соціології в рамках предметного змісту юридичної науки в цілому. Відштовхуючись від цієї специфіки дамо його дефініцію.

1. Як ми вже з'ясували, об'єктом юридичної соціології є право.

2. Гносеологічним засновком юридичної соціології є соціолого-юридичний підхід до вивчення правового феномену, який, по суті, будучи синтезом найбільш фундаментальних характеристик методу даної науки, задає, визначає принципові рамки адекватного застосування певних елементів методу в соціолого-юридичному дослідженні. Ядром соціолого-юридичного підходу є відповідна концепція праворозуміння як основа для визначення предмету і методу юридичної соціології. Інакше кажучи, щодо методу юридичної соціології соціолого-юридичний підхід виступає його виразом у вигляді принципових категорій, базисних уявлень і дослідницьких рамок і в цьому смислі може розумітися, як редуційована репрезентативність методу, нормуюча предметну орієнтацію юридичної соціології.

3. Для характеристики її предмета в сучасній науковій літературі використовують такі ознаки, як виявлення тенденцій і закономірностей правогенезису та соціальної дії права, які мають фундаментальний характер для юридичної науки; обґрунтування напрямків практичної діяльності щодо удосконалення правотворчості і правозастосування, зміцнення законності, сутність якої закладається на рівні правогенезису та оптимізації правового регулювання.

4. Предметна сфера юридичної соціології послідовно конкретизується під час її концептуалізації за допомогою таких одиниць аналізу, як "генезис права", "соціальна обумовленість права", "соціальна дія права", "реалізація права",

"ефективність права", "соціолого-юридична концепція праворозуміння", "суспільні відносини", "правові відносини", "соціальні чинники", "правові явища", "правове регулювання", "соціальні норми", "правові норми", "функціонування", "процес", "умови", "правотворчість", "механізм", "соціодинаміка", "престиж права", "правозастосування" та інших.

5. Науково-теоретична важливість досліджуваних проблем сполучається з безпосередньо практичною (прикладною). Емпіричний рівень вивчення проблематики предметної сфери юридичної соціології поєднується з теоретичним рівнем. Це дає можливість проводити дослідження в єдності кількісних і якісних характеристик, враховуючи істотні риси і зовнішні прояви явищ і процесів, що вивчаються.

Викладені міркування, на нашу думку, є достатньою підставою, щоб сформулювати визначення предмета юридичної соціології: **юридична соціологія** – це наука про специфічні закономірності мікросоціогенезу правових норм, соціодинаміку їх функціонування та безпосередні наслідки соціальної дії, як необхідна умова оптимізації правового регулювання. У даному випадку, ведучи мову про предмет юридичної соціології, ми маємо на увазі не галузь права як сукупність правових інститутів і норм, а гілку юридичного знання, одну зі сфер наукового знання всередині системи правових знань, статус якої визначається її місцем у системі наукового знання взагалі та юридичного знання, зокрема.

¹ Сергєвнин С.Л. О социологии права // Вестник Ленинградского университета. – Серия 6. История КПСС, науч. коммунизм, философия, право. – Л., 1988. – Вып. 1. – С.72; Явич Л.С. Социология и право // Правоведение. – 1970. – № 4. – С. 16.

² Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права: Учебник для юрид. фак. и ин-тов. – М.: Юристь, 1995. – С.14.

³ Сергєвнин С.Л. О социологии права // Вестник Ленинградского университета. – Серия 6. История КПСС, науч. коммунизм, философия, право. – Л., 1988. – Вып. 1. – С. 73-74; Лапаева В.В. Конкретно-социологические исследования в праве. – М.: Юридическая литература, 1987. – С.23-24.

⁴ Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права: Учебник для юрид. фак. и ин-тов. – М.: Юристь, 1995. – С.12-13.

Повідомлення проголошено на конференції 4.05.2001 р.